

१९६० नंतर मुस्लीम मराठी साहित्याचे स्वरूप व दिशा

प्रा.डॉ. इ.जा. तांबोळी

मराठी विभाग प्रमुख, सोशल महाविद्यालय सोलापूर.

प्रस्तावना :-

साहित्याचा उद्देश मनोरंजनात्मक आणि समाजप्रबोधनात्मक असतो. मनोरंजनात्मक साहित्य मनाला समाधान देते. प्रबोधनात्मक साहित्य मनाला, विचारांना आणि परिणामतः आचारांना चालना देते. प्रबोधनाने प्रगती होते. प्रगतीने साहित्य प्रगत होते. प्रगत साहित्य त्या समाजाच्या निकोपमनाचे प्रतिबिंब असते. निकोपमन व्यक्ती-व्यक्तीमध्ये आणि शेवटी विविध समाजात एकोपा घडविते. बंधुभाव वृद्धिंगत करते. निकोप समाजच शेवटी देशाचे भवितव्य घडवू शकतो. त्यामुळे साहित्याचा सरळ-सरळ संबंध समाज आणि देशाशी लावता येईल. याबाबत खलीफा उमरचे उदाहरण देता येईल. त्या काळात म्हणजे १४०० वर्षांपूर्वी युद्धात सैन्यासोबत कवींची तुकडी पाठविली जात असे. युद्ध सुरू असताना आपल्या उत्स्फूर्त रचनांनी सेनेचे मनोधैर्य उंचावणे हे त्यांचे कार्य होते. साहित्यीकांचा देशासाठी केलेला असा उपयोग साहित्यविश्वात एकमेवाद्वितीयच म्हणावा लागेल.

मराठी भाषा समृद्ध आहे. विविध धर्मांच्या आणि विविध धर्मपंथांच्या संतांच्या लेखनाने ती अधिक समृद्ध बनली आहे. महाराष्ट्रीय लोकांची मराठी ही प्रथम भाषा आहे. महाराष्ट्रात रहाणारा मग तो हिन्दू असो, मुसलमान असो, ख्रिश्चन असो, मारवाडी, गुजराथी, सिंधी किंवा पंजाबी असो, मराठीवर प्रेम करणारा आहे. भाषा कोणत्या एका समाजाची जहागिर नसते. प्रसिद्ध भारतीय इंग्रजी साहित्यिक, स्तंभलेखक आणि विचारवंत श्री. खुशवंतसिंग यांच्या शब्दात सांगायचे तर

English is my mothertongue. My grandmother was speaking Punjabi authoritatively and so Punjabi was her mother tongue.

थोडक्यात, ज्या भाषेवर माणसाचे प्रेम आणि प्रभुत्व असेल ती त्याची मातृभाषा ठरावी.

भारतीय मुसलमानांची भाषा उर्दू नाही. कारण मद्रासी मुसलमान घरी आणि बाहेरही तामीळ भाषाच बोलतो. केरळचा मुसलमान केरळी भाषा बोलतो. याला ऐतिहासिक आणि धार्मिक कारणे आहेत. अरबी भाषा ही धर्माभ्यासाची भाषा ठरते. ती देवभाषा ठरत नाही. इस्लामचा उदय अरबस्तानात झाला म्हणून कुराण अरबी भाषेत अवतरले.

आज महाराष्ट्रात ७५ % मुसलमान मराठी जाणतात, वाचतात, अभ्यासतात आणि बोलीभाषा म्हणून मराठीचा वापर करतात. साहित्यिकच मुसलमानांनी मराठी भाषा आपल्या साहित्यासाठी माध्यम म्हणून स्विकारली. त्यामुळे मुसलमान साहित्यिक निर्माण झाले आणि त्यांनी निर्माण केलेल्या साहित्याला 'मुस्लीम मराठी साहित्य' असे संबोधण्यात येऊ लागले.

मुस्लीम मराठी साहित्य

'मुस्लीम मराठी साहित्य' ही संकल्पना सर्वप्रथम १९३६ च्या सुमारास सांगलीचे सैय्यद अमीन यांनी 'मुस्लीम मराठी साहित्य पत्रिका' संपादन करून, चालवून वापरली असल्याचे दिसून येते. सैय्यद अमीन यांनी मराठीत अनेक पुस्तके लिहिली. पण

त्यांनी 'मुस्लीम मराठी साहित्य' परिभाषित करण्याचे प्रयत्न आपल्या लिखाणात केले नाहीत. १९५० नंतर जेव्हा महाराष्ट्रात मुसलमान साहित्यिक निर्माण होऊ लागले तेव्हापासून मुसलमानांनी मराठीत निर्माण केलेल्या साहित्याला कोणत्या शीर्षकाखाली मराठी भाषेने स्वीकारावे असा अनुत्तरित प्रश्न जाणते-अजाणतेपणी मुसलमान आणि मुसलमानेतर साहित्यिकांच्या मनात कुठेतरी अस्पष्टपणे पण अस्तित्वात होता. सोलापूरकडील मोजक्याच मुसलमान साहित्यिकांनी एकत्रित येऊन अखिल भारतीय मुस्लीम मराठी साहित्य परिषदेची स्थापना केली. पण अल्पावधीतच संकुचित मानसिकतेच्या कारणामुळे ही साहित्य परिषद अयशस्वी ठरली. सुरुवातीला या संस्थेचा उद्देश मुस्लीम मराठी साहित्यिकांना स्वतंत्र व्यासपीठ उपलब्ध करून देणे आणि मुस्लीम मराठी साहित्यिकांची भाषासाहित्य विश्वात स्वतंत्र अशी ओळख निर्माण करून टिकविणे हा होता. मुसलमान साहित्यिक म्हणवून घेताना मुसलमान किंवा मराठी किंवा साहित्यिक या शब्दाचा अर्थ समजून घेण्याचे प्रयत्न झाले नाहीत. तसेच मुस्लीम मराठी साहित्यिकांच्या लिखाणाची दिशा आणि उद्दिष्टेही ठरविली गेली नाहीत. मराठी साहित्यात आपली वेगळी चूल मांडण्याचे उद्दिष्ट जोपर्यंत मुस्लीम मराठी साहित्यिकाला कळणार नाही तोपर्यंत अशा साहित्यिक चळवळी यशस्वी होणार नाहीत. त्यासाठी मुस्लीम मराठी साहित्य परिभाषित करणे आवश्यक ठरते.

मुस्लीम मराठी साहित्य परिभाषित करण्यापूर्वी मुसलमान म्हणजे कोण ? त्यांचा मराठी आणि मराठी साहित्याशी काय संबंध ? हे समजून घेणे अगत्याचे ठरते. व्यक्ती + इस्लाम = मुसलमान. हे समीकरण जोपर्यंत पूर्णपणे समजून घेतले जात नाही तोपर्यंत त्या साहित्याला दिशा मिळत नाही. कारण धर्माचा, समाजाचा आणि त्या सामाजिक संस्कृतीचा प्रत्यक्ष संबंध असतोच. ज्या समाजाबद्दल वा संस्कृतीबद्दल लिखाण करायचे आहे, त्या समाजाची मानसिकता ज्या मुलभूत पायावर उभी असते ती समजून घेतल्याशिवाय केलेले लिखाण हे दिशाहीन तर ठरतेच पण बहुतांशी विकृत वळणही घेत असते. अशा लिखाणाचे साहित्यिक अवमूल्यनही होते. मुस्लीम मराठी साहित्याची व्याख्या-

- १) अखिल भारतीय मुस्लीम मराठी साहित्य परिषदेचे एक प्रमुख अधिकारी प्रा.फ.म.शहाजिंदे यांच्या मते 'सर्वांगीण असे मुस्लीम समाज जीवनाचे जिवंत चित्रण मुस्लीम मानसिकतेसह ज्या मराठी लेखनात वास्तवतेच्या पातळीवर आढळते ते मुस्लीम मराठी साहित्य होय.'
- २) जावेद कुरेशी- 'मुस्लिमांनी मुस्लिमांसाठी लिहिलेले मुस्लिमांचे साहित्य म्हणजे मुस्लीम मराठी साहित्य होय.'
- ३) अखिल भारतीय मुस्लीम मराठी साहित्य परिषदेचे संस्थापक प्रा. फख्रुद्दीन बेन्नूर- 'मराठी मुसलमान लेखकांचे साहित्य आणि महत्त्वाचे म्हणजे 'मुसलमान' म्हणून व 'मराठी माणूस' म्हणून जगत असताना जे ताणतणाव निर्माण होतात ते व्यक्त करणारे आणि त्यामधील समतान शोधण्याचा प्रयत्न करणारे साहित्य होय.'
- ४) प्रा.निशिकांत ठकार - 'वास्तवाला महत्त्व देणारे, बहुजन समाजाचा विचार करणारे, देशीपणाला महत्त्व देणारे आणि मराठी परंपरेचा विचार करणारे साहित्य म्हणजे मुस्लीम मराठी साहित्य होय. मुस्लीम मराठी साहित्य म्हणजे विश्वास. ज्या साहित्यातून मुस्लिमांचा मुस्लीम असण्याबद्दलचा विश्वास, त्यांच्या मराठी असण्याबद्दलचा विश्वास मिळेल त्याला मी मुस्लीम मराठी साहित्य म्हणेन.'
- ५) प्रा.महेबूब सैय्यद - 'किमान मराठी भाषिक मुसलमान व्यक्तीने निर्माण केलेली वाङ्मयकृती म्हणजे मुस्लीम मराठी साहित्य होय किंवा मुस्लीम समाज जीवनाचे चित्रण ज्या मराठी भाषिक लेखकाने मुस्लीम मानसिकतेसह केलेले आहे त्याला मुस्लीम मराठी साहित्य म्हणावयास काहीच प्रत्यवाय नसावा.' ६) डॉ. ताहेर पठाण - औरंगाबाद येथील मुस्लीम मराठी साहित्यावरील राष्ट्रीय चर्चासत्राचे संयोजक - मुस्लीम समाजातील रुढी, परंपरा, रितीरिवाज, दुःख, दारिद्र्य, वेदना व विद्रोह, विषमता याचे चित्रण वास्तवतेच्या पातळीवर येऊन मुस्लीम मानसिकतेसह ज्या साहित्यात चित्रित होत असेल त्याला मुस्लीम मराठी साहित्य म्हणावे.
- ६) माजी न्यायाधीश एहतेशाम देशमुख - 'मुसलमान वा मुसलमानेतर मराठी साहित्यिकांनी प्रचलीत मुसलमान मन, संस्कृती आणि मुसलमानांच्या अंतर्बाह्य प्रश्नांचा उहापोह ज्या साहित्यकृतीत सकारात्मकरित्या केला असेल ते साहित्य म्हणजे मुस्लीम मराठी साहित्य होय.'

आता वर दिलेल्या सर्व व्याख्यांचा विचार करू -

प्रा.फ.म.शहाजिंदे यांची व्याख्या मुस्लीम मराठी साहित्याच्या दृष्टीने अतिशय त्रोटक आणि तांत्रिक वाटते. या परिभाषेत समाजाचे वास्तव चित्रण बसू शकेल पण त्यासंबंधीचे निर्माण होणारे प्रश्न आणि त्यांची उत्तरे किंवा मुस्लीम संस्कृतीबद्दलचे लिखाण जर होत नसेल तर असे साहित्य मुस्लीम मराठी साहित्य कसे म्हणता येईल? साहित्य सर्वकश असावे तेव्हा ते परिपूर्णतेच्या पात्रात बसविता येईल.

जावेद कुरेशींची परिभाषा अब्राहम लिंकनच्या विचारांचे अनुकरण करणारी ठरते आणि अनुकरण हे मूलगामी साहित्य ठरत नाही. निदान परिभाषा तरी पूर्णत्वाकडे जाणारी असावी. ही परिभाषा दिशाभूल करणारी तसेच लोकशाहीप्रणीत देशातील साहित्यिक तत्त्वांना तडा देणारी ठरते. साहित्य कोणत्याही समाजाची मिळकत नव्हे. मुसलमानेतर साहित्यिकांनी उदा. साने गुरुजी, मोहन धारिया, वा.कृ.चोरघडे, डॉ.श.रा.राणे, नाटककार मधुसूदन कालेलकर यांनी मुसलमान समाजाविषयी आपल्या लिखाणात सकारात्मक विचार मांडलेले आहेत. त्या साहित्याला या परिभाषेने मुस्लीम मराठी साहित्याच्या चौकटीबाहेर ठेवावे लागेल.

प्रा.फख्रुद्दीन बेन्नूर यांची परिभाषा स्विकारता येईल. पण तिची व्याप्ती वाढविणे गरजेचे आहे.

प्रा. निशिकांत ठकार यांची परिभाषा अत्यंत गोंडस आणि मुस्लीम मराठी साहित्याचे आकलन न होता केलेली परिभाषा वाटते.

महेबूब सैय्यद यांनी थोडक्यात प्रा. फ. म. शहाजिंदेच्याच परिभाषेला वेगळ्या शब्दात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांनाही जावेद कुरेशींप्रमाणे मुस्लीम मराठी साहित्यिक हा 'मुसलमान' च अपेक्षित आहे.

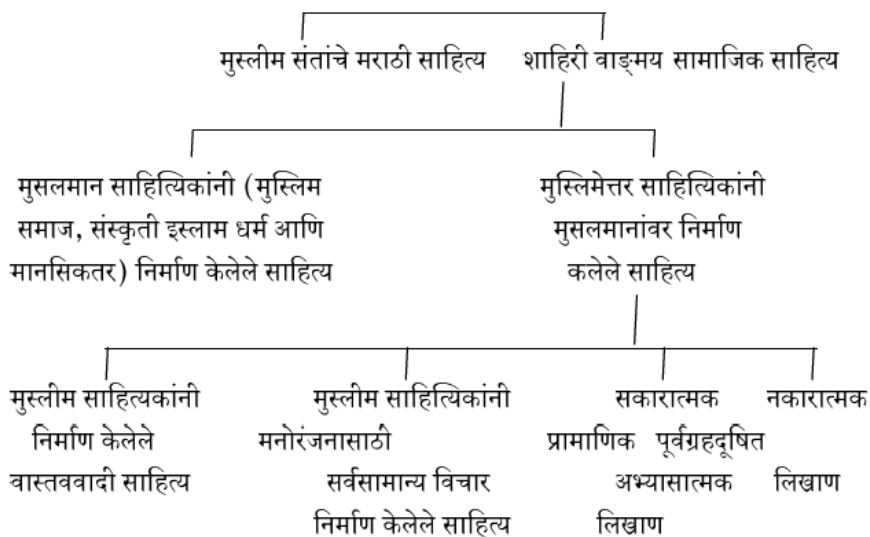
डॉ. ताहेर पठाण यांची व्याख्या सकारात्मक अर्थाच्या जवळपास पोहोचणारी आहे.

याउलट एहतेशाम देशमुख यांची व्याख्या संपूर्णपणे साहित्याच्या दृष्टीने सुस्पष्टपणे आपले लक्ष्य साधणारी जाणवते. या परिभाषेची व्याप्तीही मोठी आहे आणि विचारही सर्वांना सामावून घेणारा आहे.

या सर्व व्याख्यांवरून थोडक्यात असे म्हणता येईल की, 'कोणत्याही मराठी साहित्यिकाने 'मुसलमान मन आणि मुसलमान माणूस' समोर ठेवून त्याच्याभोवती फिरणाऱ्या अंतर्बाह्य प्रश्नांबद्दल निर्माण केलेली सकारात्मक साहित्यकृती होय.'

मुस्लीम मराठी साहित्य परिभाषित केल्यानंतर प्रश्न निर्माण होतो की, मुस्लीम मराठी साहित्याचे मराठी साहित्यातील आजपर्यंत जे अस्तित्व आहे. त्याचे स्वरूप कोणत्या प्रकारचे? यासाठी गणिती तत्त्वाचा आधार घेऊन खालीलप्रमाणे तक्ता बनविता येईल. जेणेकरून मुस्लीम मराठी साहित्याच्या अभ्यासकांना मुस्लीम मराठी साहित्याचे स्वरूप आणि व्याप्ती समजणे सोयीचे होईल.

मुस्लीम मराठी साहित्य

निष्कर्ष :-

- १) मुस्लीम समाजाला मुस्लीम संतांनी निर्माण केलेल्या साहित्याची प्रेरणा आहे.
- २) १९६० नंतर मुस्लीम समाजातील शिकलेली तरुण पिढी लिहिण्यास पुढे आली.
- ३) मुस्लीम साहित्याच्या संकल्पना निर्माण झाल्या.
- ४) मुस्लीम समाज घरात दखनी भाषा बोलतो. व्यवहारात तो मराठी भाषा बोलतो.
- ५) मुसलमान साहित्यिक म्हणवून घेताना मुसलमान किंवा मराठी किंवा साहित्यिक या शब्दाचा अर्थ समजून घेण्याचे प्रयत्न झाले नाहीत.
- ६) साहित्य हे त्या त्या समाजाचे प्रतिबिंब असते.
- ७) साहित्याच्या अंगाने विचार करणारी माणसे निर्माण होणे म्हणजेच परिवर्तन होत आहे असे वाटते.

समारोप :-

अशाप्रकारे १९६० नंतरच्या साहित्य प्रवाहात मुस्लीम मराठी साहित्यिकांनी आशा, आकांक्षा, भावनाना वाट मोकळी करून दिली. पूर्वसुरींचा वारसा तर या समाजघटकाला लाभलेला आहे. मुस्लीम मराठी संतांनी आपले खूप मोठे योगदान दिलेले आहे. हे सर्वज्ञातच आहे. त्यांनी केलेले भक्ती व एकतेची शक्ती अजरामर ठरलेली आहे. मुस्लीम मराठी साहित्य १९६० नंतर बहुआयामी प्रकट होताना प्रकट होताना दिसून येते. कथा, कविता, कादंबरी, ललित, समीक्षा इत्यादी वाङ्मय प्रकार त्यांनी हाताळलेले आहेत. डॉ. शकील शेख, डॉ. इ.जा. तांबोळी, डॉ. अक्रम पठाण, शब्बीर मुलाणी, प्रा. फ.म. शहाजिंदे, डॉ. अजीज नदाफ, पै.डॉ. एहतेशाम देशमुख, डॉ. नसीम देशमुख, मुबारक शेख, डॉ. मीर इसहाक शेख इत्यादी मान्यवर साहित्यिक आज लेखन करीत आहेत. आज महाराष्ट्रात दोन हजारांच्यावर मुस्लीम मराठी साहित्यिक लेखन करीत आहेत.

संदर्भ ग्रंथसूची :-

- १) डॉ. राणे श.रा. - दै. लोकमत १० मार्च १९९६.
- २) डॉ. सबनीस श्रीपाल - आदिवासी मुस्लीम, ख्रिश्चन साहित्यमीमांसा, अनुबंध प्रकाशन, पुणे-२००७.
- ३) शहाजिंदे फ.म. - मुस्लीम मराठी साहित्य स्वरूप, भूमी प्रकाशन, लातूर- २००४.
- ४) डॉ. नसीम देशमुख - मुस्लीम मराठी साहित्य : स्वरूप आणि समीक्षा, सुजय प्रकाशन, धुळे-२०१३.